

Любомир Милетич

РАЗОРЕНИЕТО НА
ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ
ПРЕЗ 1913 Г.

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

- © Любомир Милетич, *автор*
- © Георги Караманев, *редактор и автор на бележки под линия*
- © Ива Колева, *коректор*
- © Александра Младенова, *графично оформление*
- © Николета Карайончева, *оформление на корица*

„БИ 93“ ООД
София, 2019 г.

ISBN: 978-619-7496-24-6

Любомир Милетич

РАЗОРЕНИЕТО НА
ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛАРИ
ПРЕЗ 1913 Г.

София
2019

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	9
Българското население в Тракия до 1912 г.	12
Турската реокупация на Огринско	15
Малгарско и Кешанско	34
Село Булгаркьой	35
Участта на другите села	57
Узункюприйско и Хайреболско	58
Мустафашенско	60
Село Деверере	65
Лозенградско	73
Визенско	84
Мидийско	88
Бунархисарско	90
Люлебургаско и Бабаескийско	98
Малкотърновско	99

Малко Търново	102
Селата Стоилово и Гьокмене	110
Василиковско	111
Ортакьойско	113
Село Гьокчебунар	128
Село Покриван	136
Село Хохла	146
Село Горно Ибриюрен	153
Село Арнауткьой	157
Село Попово (Папазкьой) и село Нова Махала	161
Село Дутли	163
Село Дробишна	168
Долно и Горно Суванли	170
Димотишко и Софлийско	172
Войводите на две български чети – Русе Славов и Димитър Магжаров	193
Село Башклисе	200
Село Кадъкьой	208

Село Каяджик	209
Село Малък Дервент	217
Село Голям Дервент	224
Село Янурен	229
Село Кутруджа	232
Селата Пишман, Мерхамли, Теке, Тахтаджик, Окуф, Балъкьой (Софлийско и Ференско)	236
Дедеагачко и Гюмюрджинско	246
Гърците окупираат Гюмюрджина и Дедеагач	258
Гърците внушават на турците идеята за автономия на Гюмюрджинско	261
Новото автономско правителство в Гюмюрджина	274
Походът срещу българските села в Гюмюрджинско	279
Населението търси спасение в Дедеагач	287
Турците влизат в Дедеагач	296
Сражението при Фере	301
Страданията на българите след сражението при Фере	310

От Фере до българската граница	311
Армаганската сеч	332
Отвлечените от Армаганската долина	340
Грозната участ на група манастирици	345
Жестокости, извършени от помаците на село Мерикос	351
Последствията от закъснялата българска реокупация	355
След реокупацията	366
Приложение	370
I. Статистически преглед на българското население в Одринския вилает	371
II. Гърците в Одринския вилает	396
III. Местожителство на тракийските изгнаници в България	405
IV. Избрани снимки	420

Прегговор

Неизчислими са загубите, които българският народ претърпя от злополучната Междусъюзническа война през 1913 г. Като оставим настрана грамадните жертви, които даде Царство България, особено грозно пострадаха българите в Македония и Тракия, за освобождението на които беше предприета войната през 1912 г. Македония – и допреди Освободителната война център на непрекъснати въстанически борби, беше полуразорена. Събитията от 1913 г. довършиха същията на македонското българско население, което, след като изпита всичките ужаси на две ожесточени войни, накрая попадна под тежкото двойно иго на най-върлите гонители на българщината.

Ала не по-малко страшно беше и разорението, което тогава сполетя българския народ в Тракия. То дойде внезапно, с голяма сила и като мълния от корен помете всичко, което достигна. Сънародниците ни в Тракия бяха стигнали до завидно имотно състояние заради плодородието на тези земи и по-добрите условия за спокоен поминък. Тъкмо когато ги бе озарила свободата, те изведнъж се видяха оставени без защита, варварски нападнати, безмилостно избивани, обезчестявани, доведени до пълна нищета и накрая повечето от тях изгонени и от домашните си огнища! Всичко това се извърши бързо, като насън, в началото на втората половина на злочастната 1913 г. Като се вземат предвид сравнителната малобройност на тракийското българско население и големината на застигналите го нещастия, може да се каже, че тракий-

ският български погром няма равен на себе си в новата ни мъченическа история.

А в това време, когато се извършваха над злощастното наше население в Македония и Тракия най-големите жестокости от страна на освирепелите ни неприятели, в чужбина върху България се сипеха безчет хули, че уж българите били извършили такива жестокости.

Дълбоко покъртен от небивалото тракийско народно нещастие и не по-малко възмутен от изопачаването на истината, започнах да събирам данни за ония насилия, извършени над мирното българско население, които докараха грамадната вълна от македонски и тракийски бежанци в пределите на Царство България. Загрижен и по въпроса как да се осигури сносен поминък на бежанците чрез едно бързо и планомерно настаняване, на три пъти пътувах по новите български земи (през зимата на 1913 г. и през пролетта и лятото на 1914 г.), където успях отблизо да се срещна с избягалото тук българско население, да узная непосредствено от него за преживените ужаси и с очите си да видя нищетата, в която бе изпаднало. Слушайки страшните разкази на хората, болезнено се свиваше сърцето ми, трудно сдържах сълзите си.

Тук излагам резултатите от тази своя лична анкета за разорението на тракийските българи. Не успях да посетя новите среднородопски земи, затова тук не засягам подробно събитията, които се отнасят до българите и помаците в Дъовленско, Ахърчелебийско и Даръдерско.

Написах тази книга като принос към подробната история на великите събития от 1912 – 1913 г. Доводите си подкрепям с многобройни цитати от разказите на съвременници и повечето непосредствени участници и очевидци, които лично можах да разпитам. Всички

данни проверих от различни страни, затова спокойно мога да кажа, че те съдържат същата истина. И да съм пропуснал да отбележа някои събития, те не ще да са важни, защото биха били от рода на изложените в тази книга.

Тези свои изследвания, в които вложих много, неимоверно много труд и непреклонна енергия, предприех по съвършено личен почин, ръководен главно от дълбокото чувство на братско състрадание към нещастните ни сънародници.

Издавам тук своята благодарност на всички многобройни родолюбиви българи, които приятелски ме посрещаха навсякъде и ме улесняваха в трудната ми задача.

Проф. Л. Милетич
София, юли 1915 г.

Българското население в Тракия до 1912 г.

Като говорим за турска Тракия до 1912 г., разбираме областите на бившия Одрински вилает, който беше разделен на шест санджака (окръга): Одрински, Лозенградски, Галиполски, Родостенски, Дедеагачки и Пюмюрджински. Западната граница на вилаета вървеше от Бяло море по река Места, по границата на Неврокопско и Разложко до старата българска граница. Одринският вилает граничеше с Цариградския източно от гр. Чорлу. Вилаетът бе разделен на 32 каази (околии).

Българското население, размесено с турци и гърци, бе пръснато по целия вилает, къде повече, къде – по-малко. Само в 6 каази (Султанерийска, Мидийска, Еджеабаска, Мирефтенска, Шаркьойска и Родостенска) не е имало що-годе значително българско население, като не изключваме, разбира се, и патриаршистите българи¹, униатите и помаците. Трябва да прибавим и българите от Цариградския вилает, чиито селища – на брой 22, започват източно от Чорлу, прекрачват границата на вилаета и стигат до Чаталджанските укрепления, а две-три дори прехвърлят оттатък.

Както изобщо за Турция, така и за Одринския вилает нямаме точна статистика на населението по народности. От общото число на населението на вилаета, което към 1912 г., кръгло взето, не е било повече от 1 000 000 души, чисто турското население е най-много 400 хиляди, така че българите, гърците и

¹ Патриаршисти са българите, които след обявяването на Българската църква за схизматична остават верни на Цариградската патриаршия. В България често се наричат гъркомани.

малкото други народности (арменци, гагаузи, евреи, арнаути, власи, цигани) достига до 600 хиляди души, от които българи (заедно с помаците) са, кръгло взето, до 300 хиляди, а гърци – до 200 хиляди.

Тома Карайовев в съчинението си „Материали за изучаване на Одринския вилает“ изчислява цялото население на вилаета по турски салнамета² от 1898 г. и по частни (екзархийски) данни на 997 482 души, от които 480 981 турци, като счита обаче и помаците, а тях ги смята според указанията на Стою Шишков за 120 хиляди души. Помаците в Одринския вилает и сега Шишков смята, че са 131 445 жители (в съчинението „Помаците в трите български области – Тракия, Македония и Мизия“ от 1914 г.). Като отчетем и съображение, че Карайовев счита българите в Одринския вилает без помаците за 212 884, а гърците – за 253 250 души, мисля, че може още по-сигурно да смятаме, че българското население, включително екзархисти, патриархисти и помаци, въпреки усиленото му и постоянно намаляване след 1878 г., не е било през 1912 г. по-малко от 300 хиляди, както беше казано по-горе. В края на книгата прилагам и подробен статистически преглед на българското население в бившия Одрински вилает.

Не само по броя на жителите българското население в Одринския вилает трябва да поставим на първо място след турското, но и по този на селищата, понеже българите са пръснати по селата, в много случаи смесени и с турци, и с гърци, докато напротив – гърците са многочислени тъкмо по градовете. Само помашките селища във вилаета се изчисляват на 207 (според Шишков). Гъстонаселено помашко население

² Салтанамета – турски държавни документи.

има главно в каазите Дьовленска (Рупчоска), Ахърчелебийска, Даръдерска, Егридерска и Гюмюргжинска – със 151 села; в Кърджалийско има 13 села, в Димотишко и Ортакьойско по едно, в Узункюпрыйско – 11 села, а в Бабаескийско, Хайреболско, Кешанско, Еноско, Софлийско и Скечанско – от 2 до 7 села, всичко 32.

Турската реокупация на Одринско

Турците преминават границата Енос – Мидия. – Българското население и българските чиновници са изненадани. – Турците влизат в Одрин. – Пиер Лоти в Одрин. – Турски жестокости в Одринския затвор.

В началото на юли 1913 г. войната със съюзниците ни сърби и гърци беше в пълния си разгар, гръцките войски бяха вече напреднали в българска територия в посока към Джумая, румънските също бяха навлезли в Северна България. В това време нашата администрация в Одринско все още е продължавала да успокоява тракийското българско население, че нямало никаква опасност от турска страна. Наустина, тогава още общо се е вярвало, че турците, обвързани с Лондонския мирен договор, само ще си заемат границата Енос – Мидия и там ще спрат. С това убеждение и населението, и чиновниците безгрижно си гледали работата до последния час, когато вече станало ясно, че турците сериозно настъпват, че грабят, убиват и опожаряват.

Тогава избухват невъобразим уплах, всеобща олелия и бягане кой накъдето е можел. Гръцкото население, напротив, спокойно е чакало турците, за да се нахвърли и то върху беззащитните българи. Навреме е било уведомено от тайните гръцки агенти за това, което се е крояло против България между турското и гръцкото правителство.

Тракийските гърци в началото на българската окупация, след сключения съюз между България и Гърция,

бяха започнали да се примиряват с мисълта, че може да станат български поданици. Ала това настроение не трая дълго, към края на 1912 г. вече се забелязаха първите признаци на гръцко-сръбския заговор против България. По тайни упътвания от Атина и под влиянието на своя печат гърците променят поведението си спрямо българските власти и започват да се организират за противодействие. Когато започна Междусъюзническата война, тракийските гърци вече бяха усвоили напълно мисълта, че е по-добре да останат в Турция, от която можели един ден да преминат в Гърция, отколкото да са поданици на „славянска България“, която щяла национално да ги потъпче.

След 16 юни 1913 г., разбира се, гърците вече бяха станали наши открити врагове. Сред тях турците при реокупацията на Одринско намериха ревностни съюзници и временно ги употребиха като оръдие, докато си разчистят сметките първо с нас.

Тракийските гърци бяха ръководени от дълбока неприязън към всичко българско, а от друга страна – и загрижени за собствената си участ. Знаеха, че турците може след това да мъстят и за големите злодеяния, които те бяха извършили над турското население през войната от 1912 г. В тази си роля те се надпреварваха да се покажат спрямо нещастното българско население по-бездушни и от самите турци.

Това се доказва от множество неопровержими факти, изложени в тази книга. Българското население беше изоставено от оттегилите се български военни сили на произвола на съдбата и заобиколено отвсякъде от тези два неприятелски народа, към които, за жалост, се причисли и малка част от нашите помаци. То отначало понасяше нещастията с голямо мъжество, отблъсквайки спорец възможностите си нанасяните

ударци, крепейки се и с надежда, че скоро от България ще дойде братска помощ и ще си възвърне загубите.

За нещастие, очакваната помощ дойде много късно, и то само в Западна Тракия, която по Цариградския договор остана в България. Войските ни тук намериха българското население вече материално и морално съсипеано, отчасти избито, а селата му – кое опожарено, кое съвършено разграбено. За българите от Източна Тракия, окончателно завладяна от турците, нямаше бял ден – те, прогонени в България, останаха да се скитат немилосиво из близките до новата граница български околии, немилостиво косени от тежката мизерия и черната тъга за дадените жертви, за изгубеното щастие.

Какво са препатили тези наши тракийски братя през втората половина на страшната 1913 г. и на какъв хал са те в днешния ден, доколкото е възможно да се опише в подробности, ще се види на следващите страници.

Турската реокупация на Одринско, без съмнение замислена още преди започването на Междусъюзническата война, беше извършена в началото на юли 1913 г. с една хитра и твърде умело изпълнена маневра така, че докато нашите нехайни административни власти се усетят, турското нашествие бе вече напреднало. Отначало турците, ненапълно уверени каква съпротива ще срещнат от българска страна и дали няма да се предизвика някаква външна европейска намеса в полза на България, бяха решили да изпълнят плана си по възможност безшумно и внезапно. С това те постигнаха и една друга важна за тях цел, като успяха да изпреварят неминуемото масово бягство на изплашеното население: можаха да осъществят реокупацията, без да са били подготвени за това, главно що се отнася до средствата за прехрана на войската. Както ще се види по-долу от разказите на очевидци, първата грижа на турските военачалници при заемането на български-

те села е била да съберат добитъка и колкото е имало запасени храни, а след това – да накарат населението да извърши и полските работи докрай, да ожъне, да овършее и да прибере реколтата.

Щом това бе извършено, българското население бе изгонено през най-близката граница – голо, босо, без добитък, а всичката му покъщнина беше предадена на озверялото за плячка турско население, повечето от което при започването на войната през 1912 г. бе избягало от Тракия и се бе върнало, следвайки турските реокупационни войски. Всичко това беше изпълнено планомерно по еднаква, обща инструкция от военните власти.

За да се изпълни планът успешно и да се избегне всяка въоръжена съпротива от страна на населението, първа грижа на турските военачалници е била да съберат всичките оръжия до последната ръждива касатура³. Знаейки турската небрежност и ориенталщина, дори ни е чудно, като виждаме от приведените по-долу данни как точно и систематично навсякъде се е приложил предварителният план. Освен пълното ограбване на българското население, разбира се, турците не са могли да не извършат и обичайните си жестокости над беззащитните хора. Ала в това отношение реокупационните турски отряди са постъпвали различно в зависимост от състава на войските и от по-голямата или по-малка човещина на военачалниците.

Най-свиреп се е оказал отрядът, който е настъпвал през Кешан към Одрин. Той е извършил страшни жестокости, редки дори в кървавата турска история. Сравнително по-човечно са се отнесли войските, които са вървели от Чорлу и от Визенско по посока към Лозенград и Малко Търново. Едно е несъмнено – че в плана на реокупацията е било установено новозаетата тракийска област съвършено да се изчисти от българ-

³ Касатура – войнишки нож, щик.

ското население, за да няма България в бъдеще повод да претендира за нея въз основа на националния принцип.

Със същия умисъл и гърците постъпиха така с българското население в заетите през Междусъюзническата война области на Източна Македония. При сключването на Цариградския мир турското правителство по прикрит начин се е постарало да узакони масовото изгонване на всичко българско, свързано и с безвъзмездното заграбване на недвижимите му имоти. Българските делегати са признали на Турция правото да не допуска българско население до 15 километра от границата.

В договора от септември 1913 г. е установено, че българските общини в Турция ще се ползват със същите права, каквито имат и другите християнски общини в империята. Че българите – турски поданици, ще си запазят всичките движими и недвижими имоти и не ще бъдат обезпокоявани в упражняването на човешките си права и правото на собственост. Тези, които са напуснали огнищата си вследствие на последните събития, ще могат да се върнат най-късно в срок от две години.

Обаче в чл. 18 се споменава, че към договора се прибавят като негови неотделими части и няколко протокола, от които първият се отнася до границата. Точка 3 на този протокол съдържа следния текст: „Двете правителства са съгласни да улеснят условната размяна на българското и турското население от едната и другата страна, както и на техните имоти в зона най-много до 15 километра от общата граница. Размяната ще става на по цели села. Размяната на селските и градските имоти ще се извърши под надзора на двете правителства и с участието на представителите на селата, които ще се разменят. Смесени комисии, назначени от двете правителства, ще извършат размяната, а също и ще определят обезщетението, ако

има такава, произлизащо от разликите при размяната между съответните цели села и частни лица“.

Това бе примка, защото, след като веднъж беше призната по принцип „размяната“, сиреч изгонването на българското население от пограничната зона, турското правителство я приложи върху цяла турска Тракия. То се възползва от безсилието на България и от новия политически морал, даден за пример от малки и велики християнски държави, едните от които потъпкаха току-що подписаните политически договори, а други допуснаха, без да протестираат сериозно, тези договори да бъдат потъпкани.

Но още по-далеч отиде Турция в незачитането на договора, като не го приложи за движимите и недвижимите имоти. Не само че българското население беше изгонено от цяла турска Тракия, но не се стигна до никаква размяна на имотите, нито бе дадено някакво обезщетение, за каквото се говори в анекса към договора. Българското правителство побърза да назначи предвидената комисия, която, след като стоя почти година без работа в Одрин, накрая се разпусна. Българското правителство не посмя да отвърне със същата мярка – да изгони цялото турско население от новите земи и да му заграби имотите.

Намисленото турско нашествие през границата Енос – Мидия старателно се е криело и пред самото турско офицерство до последната минута, макар че то е било публична тайна в Цариград. Турският майор Наил бей, преподавател във Военното училище в Цариград и началник на войските, които завзеха Малко Търново, разговарял с малкотърновския кмет Райко Попов. Бил попитан: „Как така минахте границата Мидия – Енос?“, и казал: „Че Румъния, като мина границата ви въпреки договора, ние ахмаци ли сме? Чакахме на границата Мидия – Енос два дни и щяхме вече да стро-

им палатки, когато изведнъж дойде заповед да вървим напред“. Това е станало на 30 юни.

Доколко българските власти в това време не са по-гозирали турските намерения, се вижда от една обща разпоредба, която била прилагана и в пограничното, най-нещастно българско село Булгаркьой в Кешанска околия. Именно на 29 – 30 юли дошла заповед от българското правителство – на печатни листове на български, турски и гръцки език, с която се съобщава, че границата Мидия – Енос ще мине наблизко – на 4 километра от селото Булгаркьой, затова се подканват всички българи, които остават в Турция и които имат някакви стоки, своевременно да си ги прекарат през границата. За тази правителствена разпоредба узнах от видния булгаркьойски жител дядо Димитър Ангелов Киричев (на два пъти кмет на селото). Каза ми:

Тия обявления бяха залепени по кафенетата. Почнаха ония български села, които оставаха оттатък границата – Пишман, Лезгар, Теслим и Кадъкьой (Малгарска околия), да пренасят житото, покъщинната си, всичко в наше село, та го напълниха със стока. Още продължаваха да пренасят на 1 юли, когато на 2 юли по пладне турците, които идеха от Галиполи, стигнаха в Кешан, а след един час техни войски – 120 кавалеристи, влязоха и в Булгаркьой. Това беше във вторник на 2 юли. Нашите стражари от Кешан избягаха към Узункюпри.

Имах случай да срещна един от тези български стражари на име Кръстьо Марков, родом от с. Булгаркьой. Той потвърди, че идването на турците до самия Кешан съвършено ги изненадало. Те дали срок от два часа на българските власти в Кешан да се изнесат, а след час и половина напълнили града и не дали на чи-

новниците възможност да вземат нищо, дори най-необходимите си вещи.

Когато турските войски влезли в Булгаркьой, случайно там се е намирал по търговия Спас Добрев (33 г.), родом от Мустафанаша (Свиленград), който съвсем не погозирал, че таква неща може да стане. Той ми разказа:

На 2 юли дойде в Булгаркьой един стражар, родом от свщното село, да вземе жена си, като съобщил, че той е избягал от Кешан, защото турците идели. „Бягайте!“ – каза той и си замина. Видя ми се невероятно, дори смешно. Българските власти от Кешан нищо не бяха ни съобщили.

Настана голяма паника. След половин час наистина влезе в селото един кавалерийски разрез⁴ от 5 – 6 души, а след 3 часа дойде вече по-голяма кавалерия – до 100 души. Бяха анадоллии, имаше и кюрди – смесица. Конете им не бяха военни, а случайно намерени, повечето без седла, без юзди, голи с по една черга. Имаше и офицери. Посрещнаха ги, дадоха им хляб. Отначало не правеха пакости. Пристигна и пехота с картечници и една батарея артилерия. Пехотата беше от 94-ти пехотен турски полк под началството на майор Кадри бей, който добре говореше френски.

Щом турците прекрачили границата, мълвата за това като светкавица се разнесла из българските села. Народът със своя здрав инстинкт веднага предусетил опасността, започнал да прибира главно добитъка, за да го прекара навреме през старата българска граница. Само официалните български власти не схващали, че бурята вече е наближила. Георги Калоянов (35 г.), учител в село Урумбегли (Бунархисарско), бил в селото, когато наближили турците, та видял, че 2 – 3 дни преди това цялото село било излязло в гората, готово да бяга към България. Ала за пакост в това време дошъл български-

⁴ Разрез – малък разузнавателен конен патрул.

ят комендант от Бунархисар, поручик Н., и съобщил, че турските войски се спрели на граничната линия Мидия – Енос при с. Чакли, където щяла да мине новата граница, затова нямало никаква опасност. Междувременно хората си били изкарвали добитъка към Малко Търново в Странджа планина, но като чули, че няма от какво да бягат, се върнали заедно с животните. На 8 юли, когато турците влезли в Бунархисар и Лозенград, вече било късно за бягство.

Ненадейното турско нашествие заварило в Тракия и Георги Трайчев, фотограф в Министерството на просветата, който на 2 юли станал очевидец как българското население на тълпи бягало откъм Чорлу, Люлебургас, Бабаески и др. по пътя към Мустафанаша. В същото време от противоположния край на царството идвали пръснати мнозина току-що освободени от българските власти турски пленници, облечени в старите си войнишки грехи. „Понеже идеха – казва Т., – тълпи жени, момичета бягащи, с ужас отминаваха тези манафи в страх да не би да се нахвърлят върху тях. Тези пък, пленниците, мирно отминаваха, защото не са знаели положението в Тракия, та някои от тях дори смирено поздравяваха.“

В още по-голяма неизвестност за турското нашествие се намирали властите и населението в окупираните нови български земи отсам Марица – в Софлийско, Дедеагачко и Гюмюрджинско. На 28 и 29 юли гръцката флота се появила пред Дедеагач⁵. Броненосецът „Аверов“ бомбардирал града, като хвърлил само няколко гранати по посока към българската артилерия и след това се оттеглил. Тогава се чуло и в Дедеагач, че турците настъпват, но властите и там не повярвали на този слух. Населението обаче се отнесло сериозно и се подготвило да бяга. Дори на 8 юли, когато турската кавалерия вече превземала Димотика и Софлу, се разнесъл вик сред бъл-

⁵ Дедеагач – днешният гръцки град Александруполис.

гарското чиновничество кой както може да се спасява с последния влак през Огрин. Когато българският гарнизон в Софлу се оттеглил, военните власти в града още увещавали населението, което било потеглило с колите си и с добитъка към България, да не бяга, да се върне. Същото се повторило в Пюмюрджинско.

Междувременно и в самия Огрин изненадата от турското нахлуване не е била по-малка. Топърва на 4 юли вечерта се пръснал слух, че турците напредват към Огрин. Тогава всички военни се събрали в губернаторството, бързо се струпали коне, файтони – за бягство. Някои настанили и жените си във файтони, понеже изпуснали влака. За отбелязване е, че градоначалникът Марков няколко дни преди това взел отпуск и отишъл в Пловдив, така че временно го заместявал капитан Морфов и по тази причина в полицията властвала голяма неразбория. Паниката първо обхванала чиновничеството, а преди всички – телеграфните чиновници. Един от полицейските пристави от губернаторството, където всичко живо се подготвяло за бягство, направо отишъл в телеграфно-пощенската станция. Заварил там още по-голяма бъркотия. „Телеграфисти, телефонистки – разказва той, – всички викат: „Бързо ни намерете превоз, за да пренесем апаратите до гарата!“. Всичко беше опаковано. Скоро бяха пристигнали нови апарати, които струваха 100 хиляди лева, не беше малка работа да ги оставиш. Но пък и каруци не се намираха – всички бяха заети за господата.“

Връщайки се към участъка по главната улица, същият пристав срещнал музика и войници. Музиката свирела. Запитал войниците откъде идват, а те отговорили, че са от Кулели Бургас и че турците настъпват. На 6 юли по обед пред кафенето „Румели“ генерал Велчев, който отишъл още на 4 юли с войниците на източните укрепления към Каука, разговарял с някои от

одринските чуждестранни консули. Те го уверявали, че турците няма да влязат в Одрин. Затова генерал Велчев пак заминал към укрепленията. Почнали да се връщат и някои чиновници, които били отишли с влака до Мустафаша. Върнали се и телеграфисти.

Трябва да отбележа, че цяла седмица преди това кербани с коли, овце, говеда, селски багаж и народ от Хайреболско и Узункюприйско минавали покрай Одрин, без да спират в града. Разправяли как кой изгубил жена си, кой момичето си, а нашите началници все не вярвали. И турците в града, отначало зачудени, гледали цялото това народно шествие.

Тепърва на 6 юли се получила заповед чиновниците да напуснат града. В кметството вечерта се събрали на бърза ръка всички стражари, войници и офицери, отишли на гарата и оттам пеша потеглили към Мустафаша.

На 7 юли сутринта в Мустафаша настанала неописуема олелия. Целият град се вдигнал да бяга. Гражданите видели, че идва кавалерия. Тя била българска, но като я взели за турска, хората дори децата си оставяли от страх и бързана.

По пътищата от Мустафаша до Хибибчево всичко било задръстено от каруци и добитък. Докато пристигнат едни, други тръгвали да бягат към Харманли. Хибибчево било изпразнено.

След оттеглянето на властите в Одрин останал и дочакал турската войска и един българин от градската тричленна комисия, г-р Ненчев, който ми описа как се е случило заемането на града:

На 9 юли в 7 часа сутринта Енвер бей влезе в Одрин. Пълна суматоха. Само пушечни изстрели се чуваха из града, понеже турците стреляха от къщите си. Енвер бей не смееше да влезе, докато делегация от турци, гърци и евреи не отиде да му съобщи, че няма българска

войска насреща. В това време се чуха три топовни гърмежа от крепостта. Всички посрещачи с преbledнели лица, изплашени, се питаха: дали българите нарочно не са се скрили извън града, та сега да нападнат? При изгърмяването е убит един турски кавалерист и това още повече кара посрещачите да вярват, че българската войска се е върнала. Тогава Енвер бей изпраща разезди, за да му донесат точни сведения. След един час те му съобщават, че няма никого.

Скоро Енвер бей, начело с военната музика, влезе в Одрин, като се разпореди по всички пътища, които водят към града, да влезе кавалерията, а той сам дойде през главната улица „Стамболйолу“, през Битпазар и Абаджиларбаши.

По заповед народът беше нареден от двете страни и му ръкопляскаше. Енвер бей отива право в Правителствения дом и там заварва български войници, часови на телеграфо-пощенската станция, градоначалството и затвора. Вика ги, взема им оръжието, хвали ги, че са изпълнили дълга си към държавата, и заповядва да ги нахранят и напоят, като им обещава, че ще ги изпрати в България и те вече не са роби.

Всички бейове се представиха пред Енвер бей заедно с одринския мюфтия. Мюфтията, след като на свой ред каза „добре дошли“, допълни, че не са видели зло от българите, а от гърците, които ограбиха всички турски къщи и той дори лично ги познава. Енвер бей пресече мюфтията с думите: „Всичко зная. А сега Вие определете комисии, които да обезоръжат населението без разлика от вяра и народност, че имаме да вършим по-важна работа“.

Разотидохме се да изпълним наложеното от него обезоръжаване. След кратка почивка войската потегли за Мустафапаша, където по пътя, при местността Вирантеке, става една схватка с българи милиционери,

в която е убит и синът на пашиа, офицер от енвербейовата армия.

На 10 юли беше тържественото му погребение в двора на джамията „Султан Селим“ в присъствието на всички духовни водачи на разните народности в града. След това беше решено да се отпразнува годишнината на Конституцията – 10 юли. Всички се събраха в три часа следобед на площад „Абаджиларбаши“, държаха се речи от турци, гърци и евреи. Описваха се българските „варварства“, протестираше се за това пред Европа.

Накрая всички вкупом решават да се изпратят делегати в столиците на европейските държави, които да доложат, че населението вече не иска българско управление. Бе дошъл от Цариград и прословутият френски писател Пиер Лоти, който, между другото, трябва да е изказал желание да бъдат фотографирани турци, убити от българите при отстъплението им. Размърдаха се специални турски агенти, за да мъкнат труповете на убити по полето от турските войски българи, мъже и жени, и тайно да ги преобличат в турски дрехи. Главен ръководител на тази работа беше агентът в градския съвет имам Исмаил (38 г., пълн, рус). Той самият после, след като бяха фотографирани труповете, ми призна, като ми поиска възнаграждение, че е погребал много български трулове. Когато учудено му отговорих, че те са били турски, той ми каза, че не е истина, че той сам ги е преоблякъл по заповед на градския съвет, за да ги фотографират, и че не знае защо са направили така.

И гръцките вестници се надпреварваха тогава да пишат за българските варварства. Особено ревностен се показваше да клевети българите Влахотулос, редактор на в. „Еврос“, който се печаташе в Одрин. Бяха дошли от Цариград и редакторите на в. „Тахидроломос“ и в. „Неологос“.

Аз напуснах Одрин и заминах за България.

Както вижда читателят, Енвер бей, прехласнат от неочаквания успех и намерил се ненадейно пак господар на славния Одрин, е съумял в първите два-три дни да запази реда и да представи турското управление пред чуждите представители като справедливо и човечно. В това време, разбира се, се сипели хули и клевети върху „варварите“ българи.

Ала тази театрална турска човещина е траела само ден до пладне. Видяхме, че първата заповед на Енвер бей е била да се изберат комисии, които да обезоръжат населението. Така е започвало и в българските села, някои от които, преди заемането на Одрин от същите тези енвербейови войски, вече бяха превърнати в прах и пепел, а жителите им – избити, както бе станало например в Булгаркьой още на 7 юли.

Не са могли да спрат своята жестокост и в Одрин множеството фанатици, които на третия ден след влизането на турците в града започнали своето грозно дело. Няколко български семейства, останали в Одрин, успели да се скрият в зданието на българската католическа гимназия. Войската искала със сила да влезе в училището, под предлог че в него са скрити български офицери. Френският консул се намесил и не се стигнало до обискиране на училището.

Приблизително понятие за ужасите, вършени тогава полуприкрито в одринските затвори, които се пълнели с нещастни българи, заловени в града и по селата, получаваме от разказа на почтения българин Н. П., търговец в Одрин, който бил там, когато влезли турците. Той ми съобщи следното:

На третия ден, след като турските войски заеха Одрин, ме взеха от дома на един познат турчин, където живеех, и право в затвора. Там се намерихме с 14 души българи. Постоянно караха нови, между които имаше и

български войници, бяха вече 60 души, заловени в града по постовете и болниците. Извадили ги турците от болниците и ги докараха в затвора.

Бяхме в 3 – 4 дълги стаи, по стотина души във всяка. Тези нещастни войници ги изкарваха в двора на затвора и ги биеха най-жестоко с железни пръчки. Виковете им се чуваха чак вътре в затвора, а ние треперехме от страх и от жалост към тези нещастници. Между най-тежко битите войници беше Александър Гачев от Габрово, интелигентен момък. Той беше фелдшер и знаеше добре немски език. Бяха му счупили кръста, та след това двама души трябваше да го водят по нужда – не можеше да се движи.

Имаше и друг войник на име Лукан Николов от село Мечет Махала в Берковско. И той беше бит много. Между битите войници имахме и ранени, извадени от болниците. Особено един турски чаушин⁶ само чакаше да доведат български войник и първата му работа беше да бие.

В затвора имахме много търговци от България като мен, между тях бяха Иван Сапунаров от Сливен, представител на тютюневите фабрики и търговец на колонизални стоки; Ангел Ковачев, прошенонписец; секретар-бирникът от село Боснакьой (Одринско), струва ми се, по име Киров. Общо деветима на 20 юли бяхме екстернирани в България заедно с жената на секретар-бирника, едно момиче, жената на един наемател на хан в Одрин и още едно момче на 15 – 16 години.

Турците отделили жените и момчето и ги отвели в гора по пътя към Хибибчево и там ги изнасявали три дни. С войниците имало и един офицер. След това жените и мъжете били държани три дни в затвор в Мустафапаша и ги пунали. Момчето и момчето едвам можели да се движат, когато ги докарали. Видял ги е в Харманли Хрисант Чинков, одринският околийски началник, който ми разказа това.

⁶ Чаушин – погофицер.

За турските жестокости, извършени в одринските затвори, узнах още подробности, които потвърждават разказаното, от свещеник Стоян Попандреев, родом от лозенградското село Енидже, завършил Самоковската духовна семинария и 17 години учителствал в родното си село. След като на 8 юли турци заградиха селото и постъпили с него според споменатия вече план, още на първия ден 26 селяни и една жена били хванати и хвърлени в затвор, в един яхър⁷. Жестоко бити и изтезавани почти ежедневно, чак на 14 септември тези нещастници навързани били подкарани пеш към Одрин. В този ден вдигнали и поп Стоян от черквата и го вързали за гясната ръка на съелянина му Яни Василев. Оттам – направо пеш към Одрин, който е на 10 часа разстояние от село Енидже. Ето какво по-нататък ми разказа същият свещеник:

Минахме така, навързани, през турските села Къзълджи Мюселим, Хасково, Суютли и Искендеркьой. В тези села по време на нашата окупация турците бяха избягали, а сега имаше турци, бяха се върнали. Те ръмжаха към нас, псуваха ни вярата, кръста. На влизане в Одрин турчетата хвърляха по нас камъни, кокали, кал. Войниците, които ни караха, и дума не им казаха да престанат, до затвора все ни замерваха така.

Като ни заведоха в затвора, управителят черкезин⁸ ни би всички подред с желязна пръчка по гърба и по краката, така с бой ни натика в килиите. Раздели ни – едни тикна в „Канлъ кауи“, а други в „Маакат кауи“. Вътре в затвора голо. Отдолу дъски, а всичко друго камък. Само един сух хляб даваха на човек на 24 часа. Вечерно време след 9 часа началникът на затвора, черкезинът, извеждаше който си иска от затворниците и го биеше зверски на двора.

⁷ Яхър (ост.) – обор, конюшня.

⁸ Черкезите са кавказки народ, мюсюлмани сунити. Много от тях се изселват от Кавказ в Турция след Кримската война от 1853 г.